

УДК 026:271.2-737] (477.83) "15/17"

Віктор Соколов,
кандидат історичних наук, головний бібліотекар
Національної парламентської бібліотеки України

Бібліотеки церковних братств в Україні у XVI—XVIII ст.*

Львівські братчики були не тільки освіченими людьми та організаторами книжкової справи, а й активними збирачами книг, про що свідчать інвентарні описи книгозбірок. Окрім зазначеного книжкового зібрання Леська Малецького, можна назвати бібліотеку засновників Львівського братства братів Юрія та Івана Рогатинців. У 1603 р. Іван Рогатинець помер і за заповітом його бібліотеку було розділено приблизно навпіл між братом Юрієм та сином Івана (Іваном, Прокопієм та Кузьмою). Відома лише частина книг, що надійшла спадкоємцям Івана — це 39 томів (27 назв). Тобто бібліотека Івана Рогатинця мала приблизно 80 томів [7, с. 253—254]. Більшість книг на той час була релігійної тематики. Тут було три примірники Острозької Біблії (1581), "Новий Завіт з Псалтирем" (Острог, 1580), "Книга о постничестві" Василя Великого (Острог, 1594), "Маргарит" Іоанна Златоуста (Острог, 1595), "Апокрисис", виданий під псевдонімом Христофора Філлалета (скоріше за все, це прибічник князя Костянтина Острозького (1460—1530) Мартин Броневський (Острог, 1598), "Адельфотес" (Львів, друк. братства, 1591), "Апостол" (Львів, друк. І. Федорова, 1574) та ін. Третину зібрання становили книги грецькою та латинською мовами (граматики, словники, праці класиків античної науки та літератури), а ще частину — рукописи (праці Григорія Назіанського (Богослова), Іоанна Богослова, Іоанна Златоуста, Максима Святогорця та ін.).

Львівський братчик Роман Стрелецький мав невелику книгозбірню, в якій було 23 книги (19 з яких — латиною). Її опис було складено в 1651 р. (вже після смерті братчика). Цікаво, що світська книга в цьому зібранні займала провідне місце. Тут були праці Франческо Петрарки, Джованні Піко дела Мірандоли, Джорламо Кардано, Іоанна Равізія, "Інституції" Юстиніана, "Псалтырь" слов'янською мовою, "Апологія..." Мелетія Смотрицького (Львів, друк. Шеліги, 1628 польською мовою), "Коментарі" Петра Ломбарда на праці Арістотеля та ін. [54, с. 561].

Значним та великим за обсягом було книжкове зібрання одного з керівників Львівського братства в 1633—1640 рр. Костянтина Мадзапети (помер в 1648 чи в 1649 р.). Збережений фонд містить 136 позицій (більше 212 книг на п'яти мовах), деякі — під назвою "св'язка книг" [53, с. 139]. Цікаво, що його батько (грек за походженням з о. Крит) Маноліс (Мануїл) Мадзапета (друга половина XVI ст.) був львівським купцем, членом Львівського братства з 1590 р. і привіз рукопис полемічної праці александрійського патріарха Мелетія Пігаса "О христіанском благочестії...", що була видана

в друкарні братства у 1593 р. грецькою і церковнослов'янською мовами. Маноліс Мадзапета наприкінці XVI ст. почав збирати у Львові власну бібліотеку [22, с. 141—142]. Надалі патриціанський рід Мадзапетів (Мазазпетів) перетворився на козацько-старшинський, а потім і дворянський, оскільки єдиний син Костянтина — Костянтин Костянтинович (помер приблизно в 1687 р.), відслуживши у війську Богдана Хмельницького, оселився на Гетьманщині, мав маєтки, а його нащадки входили до козацької старшини Чернігівського полку. У каталозі бібліотеки Костянтина Мадзапети 1650 р., що був складений вже після його смерті, було 60 книг латиною, 52 — польською мовою, 13 — кирилицею, 5 — грецькою мовою. Близько третини книжок було релігійної тематики, решта — твори з філософії, класичної філології, історії, юриспруденції та з інших наук. Зокрема, "Книга о постничестві" Василя Великого (Острог, 1594), "Книга о священстві" Іоанна Златоуста (Львів, друк. братства, 1614), "Вертоград душевний" (Вільно, 1620), бесіди Макарія Єгипетського (Вільно, 1627) та ін. Серед книг польською мовою слід відзначити два примірники книги Мелетія Смотрицького "Апологія ..." (Львів, друк. Шеліги, 1628), кілька книг Петра Скарги, два примірники книги проповідей "Kazania na niedziele u Święta" (Краків, 1595 і наступні видання), два примірники житій святих (Краків, 1579 і наступні перевидання), проповіді Фабіана Берковського (Краків, 1620 і наступні видання), "Розмову католицького теолога з рабином..." Марека Корони (Львів, друк. колеґіуму, 1645), "Paterik Kijowski" (можна визначити як "Патерик" Сильвестра Косова (Київ, друк. Лаври, 1635), "Rzewny płacz Mogiły" (можна визначити як "Жалібний плач Могили" — збірник віршів на честь Петра Могили, які декламувалися учнями Київської братської школи (Київ, друк. Лаври, 1633). Були також представлені книги історичної тематики: "Хроніка Польська" (можливо, це "Хроніка Польська Мартина Бельського, наново сином його видана" (Краків, 1597), "Історії римські з різних часів", "Про початок народу римського" Люція Флора (Краків, 1646) польською мовою, "Римські діяння", праці Тита Лівія, "Хроніка подій в Європі" Павла Пясецького (Краків, 1645), "Новина або реляція" (про перемогу імператора над шведським королем Густавом 1632 р.), декілька книг про опис двору турецького султана — праці С. Твардовського та С. Старовольського (S. Twardowski "Przeważna legacja...Krzysztofa Zbarackiego...do cesarza tureckiego" (Краків, 1633); S. Starowolski "Dwór cesarza tureckiego i

* Закінчення. Початок див.: Вісник Книжкової палати. — 2014. — № 3. — С. 20—24.

residencia yiego w Konstantynopolu" (Краків, 1646) та ін. [53, с. 142—143].

Значну частину бібліотеки Костянтина Мадзапети становили різноманітні словники та граматики: латинсько-німецький словник, польсько-латинсько-грецький словник Кнапського, польсько-латинсько-слов'янський словник синонімів, політичний тезаурус, 11-мовний словник Калепіна (A. Calepinus "Dictionarium undecim linguarum"), "Чотири-мовний" словник, грецька граMATика Я. Грецера, грецька граMATика Ф. Вергара (F. Vergar "De Graecae linguae grammatica" (Париж, 1557), латинська граMATика Альвара (E. Alvarez "De institutione grammatica") та ін. У цьому книжковому зібранні також знаходяться: "Хронографія" Гільберта Генебрарді (G. Genebrardus "Chronographiae..." (Париж, 1581), декілька "Арифметик" польською та латинською мовами, "Медикохімічна фармакопея", твори Галена, два "Травники", які в інвентарі позначені як "Herbarz Polski in folio" і "Zielnik in folio" (можливо, йдеться про працю Шимона (Симона) Сиреніуса (Sz. Syrenius "Zielnik" (Краків, 1613), що набула широкого розповсюдження і в XVIII ст.), праці польською мовою "Гіппіка, тобто про коні" К. Дорогостайського (Краків, 1603), трактат про збереження здоров'я "Салернська школа медицини..." (Краків, 1637 або 1640), "Календар правдивий християнської церкви" Яна Дубовича (Вільно, 1644), "Риторика" Соареса, твори Демосфена грецькою мовою, твори Езопа, Овідія, Марціала латиною, польські переклади західноєвропейських "гісторій" про Фортунату, Мелюзину, книжки з космографії та географії (серед них "Держави всього світу" ("Civitates orbis terrarum") Брауна) та ін. З-поміж книг бібліотеки Костянтина Мадзапети значну кількість становили книги партесного співу (73 книжки) та правові документи (статті Магдебурзького права, сеймові конституції за різні роки, статті Луцької конфедерації 1632 р. та ін. [53, с. 144—145]. Тематичний склад бібліотеки Мадзапетів свідчить про високий рівень освіти представників цього роду, про коло їхніх читацьких інтересів. Є свідчення, що бібліотека була доступна для учнів братської школи, а можливо, й для інших братчиків. Ймовірно, частина книг опинилася потім у бібліотеці Львівського братства.

У 1771 р. Львівському братству було подаровано книжкове зібрання з 30-ти книг одного з членів братства, священника Успенської церкви Івана Горбачевського, а у 1777 р. за заповітом до бібліотеки братства перейшла книгозбірня священника братської Успенської церкви та активного члена братства Антона Левинського (117 назв, 290 т.). У бібліотеці Левинського за тематикою найбільше було праць з теології (богослужбова книга становила вже менший відсоток): "Моральна теологія" Франческо Генетто (Париж, 1718), "Моральна теологія" Петрі Колетта (Лондон, 1768 або Париж, 1775), "Теологія християнська догматико-моральна" в 10-ти т. Данієля Конціна (Венеція, 1749—1751), праці Блаженного Августина, Іоанна Златоуста, Єфрема Сирина, Григорія Нисського, Клементія Александрійського та ін. [54, с. 551—552]. Важливе місце займали видання з юриспруденції: "Звід канонічного права", "Звід цивільного права", "Інституції" Юстиніана, "Буларіум" папи Бенедикта IV, "Церковний канон", "Загальне право" Теодора Бальзамо, "Церковне право" о. Миколая, "Право канонічне" та ін. Багато було видань класиків античної літератури та науки латинською мовою: Езопа, Вергілія, Овідія, Цицерона, Саллюстія, Тита Лівія, Курція Руфа, Прокла та ін. Праці античних істориків доповнювали "Хроніка поляків" Мація Меховіта (Мачея Меховського) (1457—1523) (Краків, 1519 або 1521), "Про походження та історичні події поляків" Мартіна Кромера (1512—1589) (Базель, 1555), "Анали" ("Огляд історії") Георгія Кедрена (Кедрина), "Стисла історія християнства" Франса Пагі, "Історія духовна" Наталіса Александрійського та ін. Серед

небагатьох видань польською мовою були: "Про єдність церкви" Петра Скарги (Вільно, 1577), яке знаменувало початок в Україні полеміки між католицькою та православною церквами, "Люблінська диспуація з єзуїтом ксьондзом Андрианом Радзімінським" Петра Статорія (Краків, 1592) (це видання зустрічається в інвентарі 1601 р.), проповіді Бальзамо, Бялобржецького та ін. З праць українських авторів були: "Ключ разумения" Іоанкія Галяттовського (Київ, 1659), "Венец Христов" (Київ, 1688) і "Огородок Марии Богородицы" (Київ, 1688) Антонія Радивиловського, "Камінь віри" Стефана Яворського (Москва, 1728 або Київ, 1730), "Розыск о раскольнической брынской вере..." Дмитрія Тутала (Ростовського) (Москва, 1745), перший твір з історії церкви в Україні та Білорусії — праця Ігнатія Кульчинського (1694—1747) "Ідеал Руської церкви від початку прийняття віри і аж до нашого часу у своїх витках..." ("Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae...") (Рим, 1733), праця Кипріяна Жоховського (1635—1693) про Люблінський собор 1680 р. — "Colloquium Lubelskie" (Львів, 1680) та ін. Були також острозька Біблія 1581 р., Києво-Печерський патерик та ін. [54, с. 552]. Цікаво, що в описах книг бібліотеки Антона Левинського (як і в більшості книжкових зібрань другої половини XVIII ст.) відсутні записи про матеріал книги. Левова частка книг бібліотеки Антона Левинського — це видання латинською мовою (навіть праці грецьких авторів). Опис здійснювався мовою оригіналу (в реєстрах бібліотеки Львівського братства XVII ст. писали польською або українською мовами).

У 1779 р. більшість книжок бібліотеки Львівського братства згоріла під час пожежі (залишилися лише ті, що перебували у читачів). Достеменно встановити, скільки було видань на той час, неможливо, але припустимо, що після того, як до братської колекції додали книгозібрання Антона Левинського, в бібліотеці Львівського братства було приблизно 1000 книг [54, с. 553]. У 1788 р. згідно з розпорядженням австрійської влади було припинено діяльність Львівського братства.

Відомі реєстри книжок бібліотеки Львівського братства не охоплюють усіх пам'яток української писемності, які були в розпорядженні організації. Деякі зі стародруків та рукописних збірників взагалі не внесені до інвентарних описів, можливо тому, що вони входили не до бібліотеки, а до архіву. Зокрема, в складі одного зі збірників ставропігійської колекції оправлено разом такі рукописи та стародруки: 1) анонімний твір полемічної літератури, написаний у 1638 р. у вінницькому Успенському братському монастирі — "Indicium to jest pokazanie..."; 2) рукописна копія "Віршів на жалосний погреб... Сагайдачного" та деяких інших віршів; 3) панегірик Григорія Седовського на честь Григорія Кирницького (Венеція, 1642); 4) "Еводія" Григорія Бутовича (вірш на честь Арсенія Желиборського, виданий у братській друкарні в 1642 р.); 5) італійська брошура "Il trofeo della bonta per il giorno festivo de V. Turilio Arcivescovo di Lima" (Рим, 1680). У складі братської бібліотеки дійшов до нас також рукописний збірник Михайла Гунашевського, що містить цінні пам'ятки української літератури та історіографії: "Пересторогу", Львівський літопис (1498—1649), медичні рецепти, нотатки з астрономії, апокрифічні статті тощо [22, с. 371—372].

Відомо, що книгами з бібліотеки Львівського братства користувалися друкарі, коректори, автори передмов під час підготовки видань до друку, а також для наукової праці. Так, наприклад, в передмові до "Апостола" (Львів, друк. Львів. братства, 1639) керівник (з 1634 р.) братської друкарні Михайло Сльозка (?—1667) писав, що використовував багато

книжок з бібліотеки братства (праці Плутарха, Цезаря, Цицерона, Вергілія, Лукіана, Езопа, Гомера, Августина, нікейського єпископа Анастасія та ін.). У 1616 р. Памво Беринда (50—70-ті рр. XVI ст.—1632) взяв у братстві 20 книжок "О воспитаній чад" для продажу та латинський словник для роботи над "Лексиконом словенороським" (Київ, 1627). Книги позичалися також багатьом іншим діячам в різних містах України та за її межами (зокрема, Віленському братству), наприклад, Єлисеєві Плетенському до Києва (для підготовки до друку двох томів творів Іоанна Златоуста), Петру Могили та ін. З бібліотеки Львівського братства книги розповсюджувалися не тільки в Галичині, Волині та в інших регіонах України, а й в Росії, Польщі, Молдавії, Румунії та в інших країнах [8, с. 15]. Можливо, братською бібліотекою користувався і Захарія Копистенський під час написання своєї відомої "Палінодії", оскільки в переліку джерел він називав книги, що були у Львівській братській бібліотеці ("Кройника словенская з грецької", "Кройника сербская") [22, с. 369—370].

Аналіз динаміки книжкового фонду бібліотеки Львівського братства показує, що протягом XVII ст. ця книжкова колекція збільшилася у чотири рази, а ще через століття кількість книжок збільшилась удвічі: в 1601 р. фонд бібліотеки нараховував приблизно 120 назв (155 т.); в 1619 р. — 206 назв (266 т.), в 1637 р. — 263 назви (280 т.); в 1688 р. — 384 назв (449 т.); в 1732 — 344 назви (361 т.); в 1777 — приблизно 890 назв (965 т.) [54, с. 554—555]. Зростання фонду бібліотеки Львівського братства пояснюється не тільки значною увагою, яку приділяли братчики розвитку книжкової справи, зокрема книгодрукуванню, а й загальними культурно-просвітницькими тенденціями соціального та духовного життя в Україні у XVII—XVIII ст. Головне значення цієї книгозбірні полягає в тому, що вона донесла до наступних поколінь низку цінних писемних пам'яток. Вивчення складу бібліотечного фонду львівського братства дає змогу зробити певні висновки про рівень викладання навчальних предметів у братській школі, особливості використання тих чи інших книжок або певного кола джерел. На жаль, інвентарних описів інших братств, подібних до бібліотеки Львівського братства, за якими можна було б прослідкувати послідовний розвиток їхніх книжкових зібрань, немає, але є згадки про окремі книжки або описи книгозбірень, що належали до різних братств. Серед документів, що стосуються братств менших міст та містечок, є поодинокі відомості про богослужбові книги, що були предметом конфліктів братств із різними установами чи особами. Маргінальні записи на деяких книгах також подають відомості про те, що братства купували книги для церков або замовляли їх шляхом переписування.

Великого значення в поширенні ідей і принципів "православного просвітництва" в братському русі набула діяльність Київського Богоявленського братства (1615), яке формально повторювало структуру Львівського братства, але в реальному житті не завжди втілювало принципи цієї організації. Проте з ініціативи цього братства в Україні було відновлено православну церковну ієрархію, ліквідовану після проголошення Брестської церковної унії 1596 р. Поступово, протягом другої половини XVII ст., діяльність Київського братства занепадала, і в документах XVIII ст. воно вже не згадувалося.

У XVII ст. важливе значення для розвитку братств мала Київська братська школа (1615), захищена не лише від втручання світської влади, а й частково від влади церковних ієрархів. У 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври (1631) утворився Київський колегіум (колегія), який надалі у 1701 р. було перетворено на академію. Хоча колегіум (та пізніше — ака-

демія) не слід вважати братською школою, було збережено багато традицій попередниці — Київської братської школи (1615—1632) [21, с. 568]. Для забезпечення навчального процесу при ній було організовано бібліотеку.

Значну матеріальну підтримку надали Київській братській школі (надалі — Київській колегії) Галшка Гулевичівна (бл. 1577—1642), Петро Конашевич-Сагайдачний (1570—1622), Петро Могила (бл. 1597—1647), Богдан Хмельницький (1595—1657), Іван Мазепа (1639—1709). Помираючи, Петро Могила заповів Київській колегії великі кошти й найбільшу свою цінність — бібліотеку (2131 книгу), до якої входили книги Іова Борецького (1560—1631) і Тарасія Земки (помер 1632 р.). Так було започатковано традицію дарувати книги бібліотеці Київської академії. Значні книжкові зібрання передали до академічної бібліотеки Єпіфанія Славинецький, Симеон Полоцький, митрополит Димитрій Ростовський, ректори Йоасаф Кроковський, Варлаам Ясинський, Давид Нащинський (129 книг), митрополити Рафаїл Заборовський (137 книг), Тимофій Щербацький (144 книги), Гавриїл Кременецький (понад 70 книг), історики Микола Бантиш-Каменський (150 книг) й Василь Рубан (154 книги), професори Іван Самойлович (1147 книг), Амвросій Юшкевич та ін. У 1768 р. М. Бантишем-Каменським (1737—1814) при бурсі була заснована бібліотека, яка поповнювалась також за рахунок закупок, надходжень від українських друкарень. Тут були книги видавництва Києва, Львова, Вільно, Кракова, Амстердама, Гамбурга, Галле, Берліна, Братислави, Данцига, Варшави, Лондона, Парижа, Рима, Болоньї та інших міст. Так, наприклад, для бібліотеки Київської братської школи в 1617 р. перший її ректор (1615—1618) "Івань Борецький, презвітер храма Воскресенія Х [ри]с [то]ва, ректор школы братской в Києве" купив у львівських братчиків 20 примірників граматики грецької мови [35, с. 56]. Крім друкованих книг, у бібліотеці зберігалися численні рукописи — хроніки, літописи, спогади, щоденники, а також лекції викладачів, конспекти студентів, значне місце займали передплатні видання. На кінець XVII ст. бібліотека Київського колегіуму мала близько 3500 книжок (у тому числі видань XVI і першої половини XVII ст. — 1813, а з другої половини XVII ст. — 857). У середині XVIII ст. фонд бібліотеки Києво-Могилянської академії налічував майже 7 тис. книг. У 1780 р. бурсацька та академічна бібліотеки об'єднали свій фонд, який становив 12 тис. книжок, але пожежа того самого року знищила близько 10 тис. книг [21, с. 568]. Наприкінці XVIII ст. був укладений каталог бібліотеки Київської академії за окремими блоками: Святе Писання, грецька та латинська патристика, історія Церкви, книги на теологічні теми, книги з історії, географії, поезики, риторики, граматики, філософії, гомілетики, юриспруденції, медицини, геометрії, арифметики, астрономії, психології, нумізматики, художньої літератури тощо. В окремих випадках зазначена мова, якою або з якої видані книги, кількість примірників тощо.

Значний вплив на становлення братств на початковому етапі їхньої діяльності мала Острозька школа (сучасники називали її "Академією") (1576—1636), що була заснована зусиллями князя Костянтина Острозького (1526—1608). Занепад Острозької школи розпочався після смерті в 1608 р. Костянтина Острозького, спадкоємці якого були схильні до католицизму. Невдовзі науково-літературний гурток розпався, згорнула свою діяльність друкарня. Цей процес розтягнувся на десятки років. В Острозькій школі викладали та займалися науково-перекладацькою роботою багато братчиків, зокрема зі Львова. Перекладали з різних мов на давньоукраїнську, щоб знайомити учнів із духовною спадщиною минулих епох та сучасною західноєвропейською культурою. Це вимагало ґрунтовної філологічної підготовки перекладачів. Окрім того, наприкінці XVI — першій половині XVII ст.,

внаслідок появи певних помилок та розбіжностей у багатьох церковних виданнях (не кажучи вже про рукописи), виникла потреба у виправленні богослужбових книг. Ця справа вимагала від братств глибоких знань та обізнаності в церковно-релігійній сфері, а також прагнення до чистоти та дотримання норм церковнослов'янської мови [45, с. 138]. Для цієї роботи та забезпечення навчального процесу необхідно було мати відповідні книги. Про наявність великої і багатой на рідкісні видання бібліотеки в Острозькій академії свідчать слова придворного поета князя Костянтина Острозького Симона Пекаліда (1567—1601) про те, що в академії "славиться бібліотека — достойний плід спільної праці" [44, с. 203]. У поемі "De bello Ostrogiano" ("Про Острозьку війну") автор давав дуже високу оцінку Острозькій академії, друкарні та бібліотеці, розглядаючи їх як вогнище освіти й науки. Деякі факти вказують на те, що бібліотека мала більше трьох тисяч книжок, переважно латиною, де, окрім релігійної літератури, було багато праць із філософії, історії, медицини, математики, фізики, астрономії, а також творів художньої літератури. На думку П. Сотниченка, на початку XVII ст. частина книг бібліотеки Острозької академії перейшла до бібліотеки єзуїтського колегіуму, який почав працювати в Острозі приблизно в 30-х рр. XVII ст. [41, с. 148—149]. У 40-х рр. бібліотека єзуїтського колегіуму мала близько 4000 томів [50, с. 418]. До нашого часу збереглося декілька книг, покрайні записи яких можуть підтверджувати їх перебування в бібліотеці Острозької академії: "Грецько-латинський словник" Калепіна (Базель, 1562), "Логіка" Арістотеля (Ліон, 1584), праці Цицерона (Венеція, 1583), "Про засоби проти будь-якого удару долі" Франческо Петрарки (1304—1374) (Ліон, 1585), "Історія рослин" Леонарда Фукса (1501—1566) (Базель, 1542), "Трагедії" Еврипіда (Базель, 1551), промови Цицерона, видані в Базелі, грецька граматика Кленарда [28, с. 24]. На жаль, інвентарів або списків, книжок бібліотеки не збереглося. Відомо, що князь Костянтин Острозький просив константинопольського патріарха про надсилання книг у бібліотеку Острозької академії. Із Західної Європи в Острог приїздили кальвіністи, лютерани, аріани, які привозили з собою багато книг, деякі з яких вони дарували бібліотеці Академії. Із Близького Сходу надходила богословська література грецького походження, а із Західної Європи — світські видання. Відтак джерелами для видання Острозької Біблії послужили грецькі списки Біблії, привезені з Риму Діонісієм Раллі, грецькі тексти зі Сходу, Геннадіївська Біблія (у 1573 р. писар Великого князівства Литовського Михайло Гарабурда привіз князю Острозькому від московського царя Іоанна IV (Грозного) так звану Геннадіївську Біблію — єдиний відносно повний на той час слов'янський список, виконаний у Новгороді в 1499 р. за правління єпископа Геннадія), католицька Біблія краківського друкаря Лєополіти Шарфенберга (1561), кальвіністська Берестейська (Радзивілівська) Біблія (1563), антитринітарська Несвізька Біблія Симона Будного (1572), Нюрнбернське видання Біблії (1524) та інші західноєвропейські видання Святого Письма [24]. У бібліотеці були також праці діячів католицької церкви, про що свідчить лист князя Андрія Курбського, в якому він повідомляв Костянтину Острозькому про надіслані йому твори єзуїта П. Скарги. Судячи з опублікованих в Острозі книг (28 видань, з яких 14 — церковнослов'янською, 6 — давньоукраїнською мовами), крім традиційної богословської літератури, в бібліотеці були численні букварі, граматики старослов'янської мови, полемічні твори, "Послання" Максима Грека, "О ісхожденіі Духа Святого" священника Василя Никольського з Дольної Русі 1511 р., новгородська переробка XV ст. болгарського трактату X ст. "Слова святого Козмы Презвитера на еретики..." та ін. [27, с. 34]. Із метою забезпечення науково-просвітницької, навчальної та видавничої

діяльності до бібліотеки було зібрано переважно латиномовні книги з медицини, математики, астрономії, філософії, історії, зокрема твори відомих західноєвропейських гуманістів (наприклад, праці Франческо Петрарки (1304—1374). Серед навчальних посібників, якими користувалися в Острозькій школі, слід відзначити "Трактат із логіки" Йогана Спангенберга. Ця праця є перекладом-переробкою з латинської мови тієї частини діалектики, де викладено вчення про силіогізми. Оригіналом для перекладу, здійсненого князем Андрієм Курбським (1528—1583), був твір "Питання з циклу трьох наук, тобто питання граматики, риторики, діалектики...", що видавався 1544 і 1552 рр. у Кракові, а 1560 р. — у Будишині. "Трактат із логіки" використовували в Острозі як додаток до "Діалектики" Іоанна Дамаскіна, де питанню про силіогізми було приділено недостатньо уваги [43, с. 168]. Звичайно, в бібліотеці Острозької академії були як власні видання, так і видання братських друкарень Львова, Вільно та інших міст. Були також віленські видання Мамоничів 1586 р. "Кграматика словенська языка" та вищеназвана праця Йогана Спангенберга. Ймовірно, що до Острога перейшла бібліотека Миляновицького літературно-перекладацького гуртка, після смерті його засновника А. Курбського в 1583 р. [27, с. 34]. У 1608 р. частину книгозбірні Острозької школи взяли собі спадкоємці князя, деякі частини потрапили до Дерманського та Дубенського монастирів, а також до приватних бібліотек діячів Острозької академії, насамперед до книжкового зібрання Мелетія Смотрицького. Літургічні книги були, можливо, передані до храмів Острожчини.

Збереглися певні відомості щодо бібліотеки Луцького Хрестовоздвиженського братства, створеного в 1617 р. [23, с. 142—143]. Того самого року тут було організовано школу, що діяла на зразок латинського колегіуму, де викладалися граматика, поезія, риторика, діалектика, арифметика, деякі догословські науки, музика, церковний спів та ін. Для здійснення навчального процесу необхідно було мати достатню кількість підручників, словників та інших книг, які зберігалися б у бібліотеці. Окрім цього, Луцьке братство заснувало власну друкарню і мало власний архів, тісно пов'язаний з бібліотекою, що почала діяти приблизно з 1626 р. [37, с. 116—117]. Бібліотеку було створено завдяки матеріальній підтримці друкарів ієродіякона Сильвестра та ієромонаха Павла Домжив-Лютковича (або Люткович-Телиці) (?—1634). Для ведення справ у бібліотеці (тобто на посаду бібліотекаря) та в архіві обиралися чи сам ігумен, чи досвідчений братчик. Історія зберегла прізвище та ім'я одного з бібліотекарів, який при описі книжок зазначав, окрім назви, іноді місце та час надходження книги, — Філарета Городельського, що завідував справами бібліотеки Луцького братства в 1640—1653 рр. (за деякими відомостями — в 1633—1640 рр.) [32, с. 33—34]. Фонди бібліотеки Луцького братства містили цінні рукописні матеріали, звіти організації, документи польською мовою, що стосувалися земельних питань та ін. Один з описів майна Луцького братства (1627—1676) містить перелік з 60-ти книг цієї бібліотеки [33, с. 98—99], а саме: чотири різні "Євангелія" (зокрема, львівські видання 1636, 1644, 1665 рр.), "Євангелія учительна" (Вільно), "Апостол", "Трифолой", "Василій Великий", "Охтой", "Тріод цвітна" (Москва), "Устав" (писаний), "Псалтир", "Біблія", "Тестамент Віленський", "Службник Стратинський", "Требник Острозький", "Часослов Київський", "Ісаак Сірін" (писаний), два "Ірмолої", "Феофілакт" (писаний), "Анастасій" (писаний), "Поменник братський", "Бесіди апостольські" (три книги), "Граматик словенських друкованих чотыри", "Граматика латинская Донат", "Дикционар латинский", "Вета Гонеста латинская с польским", "Диоптра скорописаная", "Тестамент новий латинский" та ін. [34, с. 120—121]. До колекції входили також "Лямент", "Трен", "Елегія", книга,

присвячена пам'яті братчика Івана Василевича та ін. [40, с. 31]. Фонд братської книгозбірні поповнювався різними шляхами: книги купували братчики, дарували дячі церкви, освіти, представники влади та ін. Деякі, що надходили до цього зібрання, були працями самих братчиків [10, с. 84—85]. У комплектуванні бібліотеки безпосередню й активну участь брали міщанка Ірина Кравцова, Микола Гансович-Шостаковський, шляхтич Лаврентій Древинський та Олександр Пузина, друкар Михайло Сльозка, Галшка Гулевичівна, Петро Могила, Богдан і Данило Братковські, Марія Мазепина, Діонісій Жабокрицький, Іван та Самуїл Виговські, Йов Кондзелевич та ін. [36, с. 271]. Братська бібліотека отримала в дар за заповітом велику кількість книг від Олександра Мозеллі. Багато книг також надходило з братських друкарень Волині, Галичини та з інших місць. Встановлено, що у бібліотеці були видання львівської Ставропігійної друкарні й видання (принаймні — три) Михайла Сльозки (?—1667), зокрема три примірники "Апостола" (Львів, 1639): один належав Хрестовоздвиженському братському монастирю, другий був наданий друкарем за "спасеніє своє до Церкви Хрестовоздвиженській", третій був особисто подарований ним Хрестовоздвиженському братству на початку 1648 р. на знак подяки за захист під час суду (4.11.1647) за звинуваченням у виданні книги, ворожої до католицької церкви (йшлося про видання "Катехізису" Петра Могили 1645 р.) [30, с. 61—63]. У фондах бібліотеки зберігалися книги церковнослов'янською, грецькою, польською, латинською мовами. Це була богослужбова, біблійна література, патристика, довідкові й навчальні видання. Було чимало філософських, педагогічних і полемічних творів. У бібліотеці був також значний масив музичних творів (понад 300) [14, с. 27—28]. У 1730 р. Луцьке Хрестовоздвиженське братство припинило своє існування й надалі перетворилося на уніатське братство, що діяло до 1833 р. Уніати також піклувалися про свою бібліотеку. Наприкінці XIX ст. історик, дійсний статський радник Г. Бугославський зробив детальну книгознавчу характеристику рукописів, що належали бібліотеці Луцького братства у XVII—XVIII ст. та згодом увійшли як експонати до братського давньосховища [13, с. 277—307].

Заслугове на увагу діяльність Богоявленського братства, що було засноване в м. Крем'янци в 1633 р. При ньому діяли школа, шпиталь, друкарня, в якій за час її діяльності видано три книги: "Грамматика" (1638), "Синод ведле звичаю дорочного в церкви Луцкой откравений", "О мустирях или тайнах" Сильвестра Косова (дві останні книжки до нашого часу не зберіглися).

Відоме також Богоявленське братство в Гощі, яким опікувалась княгиня Раїна Соломарецька з Гойських. У 1639 р. вона заснувала монастир св. Миколая і відкрила при ньому філію Києво-Могилянської академії (перенесено до волинського містечка з Вінниці), що за рівнем викладання наближалася до школи вищого типу. Опікуном цієї братської школи був митрополит Петро Могила. Звичайно, при школі мала бути навчальна бібліотека, відомостей про книжкові фонди якої не залишилося. Проте іноді зустрічаються поодинокі згадки про книжкові зібрання невеликих церковних братств. Здебільшого їх можна знайти в описах майна. Так, наприклад, перевірка майна братства дрогобицької церкви святого Юрія в 1764 р. зафіксувала наявність у невеликій братській бібліотеці багатьох необхідних для релігійної діяльності та для церковної служби богословських книжок [42, с. 511]. Тоді початкову, а на певному етапі й середню освіту здобували, використовуючи саме богословські та богослужбові книги: Псалтир, Часослов, Євангеліє на престольне, Апостол, Мінеї, Тріюдь, Місяцеслов та ін. [46, с. 19]. Так, у книгозбірні братства в Ярославі у 1744 р. було 34 богослуж-

бові книги (тріюді, акафіст, требник, служебник та ін.). Цього самого року книжкове зібрання поповнилося "Євангелієм", палітурку якого було зроблено за кошти братства [3, с. 273]. Звичайно, такі відомості подають лише окремі факти про певний стан тієї чи іншої братської бібліотеки, за якими складно встановити динаміку книжкових фондів або прослідкувати розвиток читацьких інтересів користувачів цих книжкових зібрань. Тому аналіз та висновки щодо розвитку бібліотек церковних братств найчастіше спираються на документи та відомості про книжкове зібрання Львівського Ставропігійського братства. У таких бібліотеках зазвичай були книги, що видавали друкарні при братствах, а також ті, якими торгували братчики [9, с. 32]. На жаль, шляхи розповсюдження проданих чи подарованих за межами братських друкарень книг прослідкувати досить важко, оскільки в братських реєстрах рідко можна знайти конкретні записи щодо цього. Основним джерелом для вивчення історії функціонування книги є маргіналії та каталоги бібліотек, де зберігалися братські видання.

Книжкова діяльність братств була вагомим чинником духовного розвитку суспільства і мала великий вплив на еволюцію української культури, в тому числі сприяла збагаченню й насиченню її елементами Ренесансу. Братства в XVI—XVII ст. стали регіональними центрами поширення освіти, які гуртували навколо себе видатних діячів культури та освіти, майстрів друкованого слова. Ці релігійні громадські організації міщан формували та поглиблювали зв'язки з сусідніми братствами, обмінювалися певним культурно-освітнім та видавничим досвідом, допомагали одне одному в купівлі книг та наданні можливості читання певних творів. Так, наприклад, братство м. Сатаново у 1728 р. надало мешканцям м. Гусятин у тимчасове користування рукописне "Четвероевангеліє" XVI ст., а в 1739 р. продало цю книгу прихожанам села Саджавки [16, с. 128]. Діяльність провідних братств, зокрема Львівського та Київського, поширювалася далеко за межі регіону. Зазвичай керівництво братств, а також самі братчики розуміли та піклувалися про поширення ідей просвітництва в душі православ'я. Бібліотеки братств задовольняли потреби у богослужбовій, навчальній книзі, але надалі з розвитком ідей просвітництва ці книжкові зібрання все більше поповнювалися світськими книгами з різних галузей знань. У XVI—XVII ст. книжкові фонди братських бібліотек формувалися під впливом ідей гуманізму і Реформації. Тому в бібліотеках братств були представлені твори античних класиків, праці з історії, риторики, логіки, філософії, музики та з інших галузей знань учених і письменників як епохи Античності, так і Відродження (особливо, праці діячів італійського Ренесансу) [47, с. 306—307]. Тематика цих видань відповідала навчальним потребам братських шкіл, духовним та соціально-культурним запитам часу. Важливу частину фондів бібліотек в XVI — першій половині XVII ст. становили рукописи.

Книжкові фонди бібліотек братств поповнювалися найчастіше шляхом надходжень певної кількості видань від братських друкарень, за рахунок заповітів, дарування окремих книг, частини приватних колекцій або особистих бібліотек (зокрема, самих братчиків), купівлі видань та рукописів за пожертви прибічників братств та членські внески братчиків, шляхом книгообміну та переписування тих чи інших творів. Так, наприклад, наприкінці XVI — на початку XVII ст. активний книгообмін здійснювався між Львівським та Віленським братствами [6, с. 5—6; 504—507]. Книжковими фондами братських бібліотек користувалися члени братства, викладачі та учні братських шкіл. Кількість членів братств в XVI—XVIII ст. зазвичай становила кілька десятків осіб (в середньому до 70). Наприклад, у Львівському братстві спочатку було приблизно 30 братчиків, у Луцькому — 15,

але іноді кількість братчиків досягала кількох сотень осіб. Так, у м. Комарні Перемишльської єпархії братство Св. Трійці налічувало 447 чоловіків та 226 жінок [3, с. 154—155]. Однак книгами з бібліотек братств користувалися й широкі кола православного люду. На думку видатного вітчизняного бібліотекознавця Д. Балики (1894—1971), це були перші своєрідні публічні бібліотеки. Про їх загальнодоступність зазначає також Ю. Шустова [51, с. 159]. Так, книги з бібліотеки Львівського братства видавалися для домашнього читання, надсилалися до інших міст (зокрема, Віленському братству, С. Плетенецькому, П. Могилі до Києва та ін.). Проте, на думку академіка Я. Ісаєвича (1936—2010), сфера тих, хто користувався бібліотекою, залишалась обмеженою [22, с. 371—372]. Науковець наводить слова із акта, який був змушений підписати намісник усіх дрогобицьких церков, священник церкви Юра (1619) Терлецький, що "священникові в дом до читання і науки книг [братства] мають давати" [16, с. 128]. Тобто коло читачів братських бібліотек могло охоплювати весь православний клір.

Найактивнішою діяльністю бібліотек братств була в першій половині XVII ст. Майже при кожній організації створювалися невеликі книжкові зібрання, але лише деякі проіснували протягом тривалого часу [40, с. 31]. Якщо в початковий період розвитку братств (кінець XVI — середина XVII ст.) поточні надходження книг до бібліотек були досить інтенсивними, то в наступний період (кінець XVII—XVIII ст.) вони були, порівняно з попередніми темпами, кількісно незначними, оскільки багато братств Правобережної України вже підпорядкувалися греко-католицькій церкві. У цей час значно обмежили як видавничу, так і культурно-просвітницьку діяльність. Однак протягом кожного періоду братчики намагалися поповнювати книжкові фонди своїх бібліотек новими іноземними виданнями та рідкісними на той час друками (наприклад, виданнями Ш. Фіоля, Ф. Скорини та ін.). Створення тих чи інших фондів (відділів) у братських бібліотеках зумовлювалося (не без впливу польської католицької культури) соціокультурною діяльністю братств та читачькими потребами. Поділ фонду за мовною ознакою для багатьох бібліотек того часу залишався домінуючим майже до кінця XVIII ст. Як правило, окрім книг слов'янською мовою, решта були друкованими. До книг слов'янською мовою на початковому етапі розвитку братств ставилися як до більш авторитетних, духовних. Навіть їхній опис був детальнішим. Наприклад, в інвентарному описі 1611 р. бібліотеки Львівського братства в розділі слов'янських книг у більшості видань (29 з 44) було вказано місце друку чи видавця [54, с. 525]. Звичайно, зацікавленість львівських братчиків місцем друку пояснюється й тим, що вони розвивали власну видавничу діяльність. Видання польською та латинською мовами мали переважно практично-прикладний характер. Наприкінці XVII ст. ставлення до книг було раціональнішим, змістовнішим. Якщо в XVII ст. в інвентарних записах зустрічаються характерні невизначені абстрактні описи книг (наприклад, "книг розмаитых стародавних", "книга на пергамене", "книга на папери" тощо), то вже XVIII ст. такі записи зустрічаються значно рідше. Розвиток міського життя змінив ставлення до книги, надаючи перевагу її змістові, над формою. У XVIII ст. в описі книг зосереджувалися вже не на палітурці, матеріалі, розмірі, місці видання, а на прізвищі автора та назві праці. Так, наприклад в інвентарному описі 1688 р. бібліотеки Львівського братства тільки два видання мають вказівку про місце видання: "Требник киевский великий" и "Живота на чтиры месяци киевские" [54, с. 527]. У XVIII ст. в описі книг місце видання частіше вказувалося лише для того, щоб підкреслити важливість того чи іншого друку та відрізнити від подібних видань (наприклад, "Библия острожкая" (Острог, 1581),

"Требник Петра Могилы" (Київ, 1646). Зниження уваги до матеріалу та місця видання свідчить також про те, що книга ставала доступнішою.

У 30—40 рр. XVII ст. характер комплектування братських бібліотек змінився — все більше зростала частка світської книги [8, с. 15]. Якщо в XVI — першій половині XVII ст. у книжковому фонді бібліотек церковних братств домінувала релігійно-богословська книга, то вже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. світські видання становили більш ніж половину фонду. Зі світських книжок переважали праці з історії, філософії та філології, а за цільовим і читачьким призначенням — навчально-наукові та літературно-художні видання. Порівняно з церковними та монастирськими бібліотеками XVII—XVIII ст. братства більше уваги приділяли саме навчальній та світській книзі. Та головним було те, що їхні книжкові зібрання були доступнішими. У бібліотеках братств книги гуманітарного профілю займали провідне місце, оскільки задовольняли релігійно-культурні та загальноосвітні потреби. Звичайно, частіше брали читати релігійну літературу. Наприклад, за маргіналами та різними позначками ревізій можна дізнатися, що особливою популярністю у читачів бібліотеки Львівського братства користувалися Біблія, Євангелія, "Тріоди" (пісна та цвітна), "Октоїх", "Мінеї", "Єрмолой нотований", "Кроника о греках", "Кроника о Греком панстве", праці Іоанна Ліствичника та ін. [54, с. 528]. Бібліотеки, які заклали братчики, були навчальними за характеристикою фондів і водночас багатогалузевими за змістом, оскільки уміщували книги з різних галузей знань. Вони ставали першими своєрідними загальнодоступними бібліотеками, що орієнтувалися на освічених міських мешканців (найперше — на православних городян). Аналіз кола читачів книг братських бібліотек та самих братчиків дозволяє глибше зрозуміти ідеологію братств, мотиви вибору та комплектування книжок, духовні запити та зацікавлення читачів, зробити певний зріз ментальності пересічного освіченого городянина певного періоду XVI—XVIII ст.

Поступово протягом XVII—XVIII ст. у церковних братствах відбувалась трансформація сприйняття бібліотеки: від духовного сакрального до загальнокультурного об'єкта (тобто раціоналістичніше сприйняття), який допомагає вирішити практичні життєві завдання. Бібліотека розглядалася братчиками лише як допоміжна прикладна частина їх культурно-просвітницької діяльності. Таке ставлення було викликано суто практичними формами та завданнями соціально-політичної, релігійної, національно-культурної боротьби братств. Отже, бібліотеки братств відігравали в Україні, особливо в XVII ст., роль головних духовних національно-культурних просвітницьких центрів.

У XVIII ст. у зв'язку з подальшим розвитком феодальних відносин роль церковних православних братств у суспільно-політичному житті зменшувалася. Адміністративні та шкільні реформи, що проводилися в Австрійській та Російській імперіях в останню третину XVIII ст. (скасування гетьманського уряду в 1764 р. та козацького полкового устрою в 1786 р., закриття полкових шкіл і відкриття повітових тощо), зменшували впливи та роль братств у суспільному житті, витискаючи їх на периферію суспільних процесів. У Галичині й на Правобережжі вони в той час підпадали під повний контроль духовенства. Протягом XVIII ст. багато братств на Правобережжі припинило свою діяльність або перейшло до унії. На Лівобережжі — виконували переважно релігійно-побутові функції. У XIX ст. братства, що утворювалися при церквах, вже не мали такого впливу на громадсько-політичне та культурно-освітнє життя суспільства, як в минулому, хоча і зберегли деякі обряди та звичаї, властиві братським традиціям XVII ст.

Список використаної літератури

1. *Badecki K.* Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa / Karol Badecki. — Lwow : Nakł. gminy miasta Lwowa, 1927. — 61 s.
2. *Cwikla L.* Bractwo cirkiewne jako forma organizacji ludności prawosławnej na ziemiach polskich w XVI—XVII w. / Leszek Cwikla // *Czasy nowozytnie*. — 2000. — Vol. 8. — S. 119—135.
3. *Lorens B.* Bractwa cirkiewne w eparchii przemyskiej w XVII—XVIII wieku / Beata Lorens. — Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. — 336 s.
4. *Lorens B.* Konfraternie cirkiewne diecezji przemyskiej w XVII i XVIII wieku / Beata Lorens // *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej* / pod. red. A. Jankowskiego i A. Klondera. — Bydgoszcz, 2004. — S. 213—227.
5. *Skoczek J.* Lwowski inwentarz biblioteczny w epoce renesansu / J. Skoczek. — Lwów : Tow. naukowe, 1939. — 485 s.
6. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* Т. 4. — Спб., 1851. — 577 с.
7. *Александрович В.* Библиотека братів Рогатинців / В. Александрович // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. — 1997. — Т. 233 : Праці Історично-філософської секції. — С. 251—256.
8. *Бандилко Л.* Братські бібліотеки : (до історії бібліотечної справи на Волині) / Л. Бандилко // *Бібліотечний вісник*. — 1997. — № 1. — С. 14—15.
9. *Березкина Н. Ю.* Библиотеки и распространение научных знаний в Беларуси (XVI—XX вв.) / Н. Ю. Березкина. — Минск : Беларуская навука, 2011. — 524 с.
10. *Бірюліна О. І.* Архів Луцького братства / О. І. Бірюліна // *Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України* : тези наук. конф. / НАН України, Ін-т укр. археографії. — К., 1993. — С. 84—85.
11. *Бондарчук А. І.* Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження / А. І. Бондарчук. — Луцьк : ВМА "Терен", 2013. — 472 с.
12. *Ботвинник М. Б.* Лаврентий Зизаний / М. Б. Ботвинник. — Минск : Наука и техника, 1973. — 200 с.
13. *Бугославский Г. К.* Волынские рукописные евангелия и апостолы / Г. К. Бугославский // *Труды IX Археологического съезда*. — М., 1897. — Т. 2. — С. 277—307.
14. *Жук В.* Історія бібліотеки Луцького братства / В. Жук, О. Сажок // *Вісник Книжкової палати*. — 1999. — № 1. — С. 27—29.
15. *Заболотна Н.* Діяльність церковних братств в Україні середини XVIII — першої половини XIX ст. за матеріалами пограничних записів на кирилических стародруках / Наталя Заболотна // *Бібліотечний вісник*. — 2011. — № 3. — С. 42—51.
16. *Ісаєвич Я. Д.* Роль братств в издании и распространении книг на Украине и Белоруссии (конец XVI—XVIII в.) / Я. Д. Ісаєвич // *Книга и графика* / редкол.: А. И. Маркушевич (пред.) [и др.]. — М., 1972. — С. 127—136.
17. *Ісаєвич Я.* Библиотека Львівського братства / Я. Ісаєвич // *Бібліотекознавство і бібліографія*. — 1966. — Вип. 3. — С. 126—132.
18. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та українська музична культура XVI—XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич // *Українське музикознавство*. — 1971. — Вип. 6. — С. 48—57.
19. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів / Я. Д. Ісаєвич // *Історія української культури*. У 5 т. Т. 2. Українська культура XVIII — першої половини XVII століть / голов. редкол.: Патон Б. Є. (голов. ред.) [та ін.]. — К., 2001. — С. 549—564.
20. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич. — К. : Наук. думка, 1966. — 251 с.
21. *Ісаєвич Я. Д.* Києво-Могилянський колегіум / Я. Д. Ісаєвич // *Історія української культури*. У 5 т. Т. 2. Українська культура XVIII — першої половини XVII століть / голов. редкол.: Патон Б. Є. (голов. ред.) [та ін.]. — К., 2001. — С. 564—575.
22. *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Ісаєвич. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.
23. *Климчук А.* Библиотека Луцького братства / А. Климчук // *Апологет*. — 2011. — Ч. 1/2. — С. 142—143.
24. *Климчук А.* З історії бібліотеки Острозької Академії / А. Климчук // *Історична Волинь*. — Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=20. — Назва з екрана.
25. *Крип'якевич І.* Каталог бібліотеки львівської Ставропігії з 1619 р. / І. Крип'якевич // *Українська книга*. — 1937. — № 7/8. — С. 157—168.
26. *Лукашова С. С.* Миряне и Церковь: религиозные братства Киевской метрополии в конце XVI века / С. С. Лукашова. — М. : Ин-т славяноведения РАН, 2006. — 320 с.
27. *Мицько І.* Библиотека Острозької академії / І. Мицько // *Острозька академія XVI—XVII ст.* : енциклопедія / [С. Абрисимова та ін.]. — Острог, 2010. — С. 33—34.
28. *Мицько І.* З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636) / І. Мицько. — К. : Вища школа, 1990. — 290 с.
29. *Огнева О. Д.* Библиотека Луцького Хрестовоздвиженського братства: реконструкція репертуару та наявні примірники / О. Д. Огнева // *Історія релігій в Україні* : тез. повідомл. VII Міжнарод. круглого столу / [редкол.: В. В. Гаюк та ін.]. — Львів, 1997. — С. 129—130.
30. *Огнева О. Д.* Коли і чому Михайло Сльозка подарував книгу Луцькому Хрестовоздвиженському братству / О. Д. Огнева // *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею*. — Житомир, 1995. — С. 61—63.
31. *Огнева О. Д.* Рукописи та стародруки братської бібліотеки в колекції Волинського краєзнавчого музею / О. Д. Огнева // *Роль бібліотек, монастирів, церков та інших установ у розвитку України*: тези наук. конф. / НАН України, Ін-т укр. археографії. — К., 1993. — С. 90—91.
32. *Огнева О. Д.* Філарет Горodelський — бібліотекар Луцького Хрестовоздвиженського братства / О. Д. Огнева // *Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура* : наук. зб. : матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф., 27—29 листоп. 1995 р. / [редкол.: Г. В. Бондаренко (відп. ред.) та ін.]. — Луцьк, 1998. — С. 33—34.
33. *Огнева О.* Видання Михайла Сльозки в бібліотеці Луцького Хрестовоздвиженського братства / О. Д. Огнева, О. Златогорський // *Старий Луцьк*. — Вип. 2. — С. 97—100.
34. *Опись документов, книг и разных вещей, принадлежащих Луцкому Братству, 1627—1676 годы* // *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов* : в 4 т. — К., 1898. — Т. 1. — С. 116—123.
35. *Острозька академія XVI—XVII ст.* : енциклопедія / [С. Абрисимова та ін.]. — Острог : вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2010. — 512 с.
36. *Павленко Л. П.* Мовні особливості староукраїнських маргіналій : (на матеріалі волинських стародруків) / Л. П. Павленко // *Проблеми славистики*. — 2004. — № 3/4. — С. 267—271.
37. *Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов.* В 4-х т. — К. : тип. Импер. ун-та св. Владимира, 1898. — Т. 1. — 377 с.
38. *Прение Лаврентия Зизания с игуменом Илиею* // *Летописи русской литературы и древности*. — М., 1859. — Т. 2, отд. 2. — С. 80—100.
39. *Свенціцький І.* Початки книгопечатання на землях України / І. Свенціцький. — У Жовкві : в печатні монастиря Чина св. Василія Вел., 1924. — 86 с.
40. *Седих В. В.* Історія бібліотечної справи в Україні : навч. посіб. / В. В. Седих. — Харків : ХДАК, 2013. — 213 с.
41. *Сотниченко П. А.* К истории библиотеки Острожской школы / П. А. Сотниченко // *Федоровские чтения, 1981* / отв. ред. Е. Л. Немировский. — М., 1985. — С. 148—152.
42. *Тимошенко Л.* Рукописна книга братства дрогибницької церкви святого Юрія (середина XVII — XVIII ст.) / Л. Тимошенко // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. — 2005. — Вип. 9. — С. 503—520.
43. *Трактат із логіки Й. Спангенберга в перекладі А. М. Курбського ("Діалектика")* // *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.)* : тексти і дослідження / редкол.: В. І. Шинкарук [та ін.]. — К., 1988. — С. 142—169.
44. *Українська поезія XVI ст.* / упор. В. В. Яременко. — К. : Рад. письменник, 1987. — 287 с.
45. *Флеров И.* О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI—XVIII столетиях / Иоанн Флеров. — Спб. : Н. Г. Овсянников, 1857. — 200 с.
46. *Фунтикова С. П.* Православные библиотеки: прошлое и настоящее / С. П. Фунтикова. — М. : Изд-во МГУКИ, 2002. — 255 с.

47. Харламович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви / К. В. Харламович. — Казань : типолитограф. Императорского ун-та, 1898. — 524 с.
48. Харламович К. В. Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в.: речь перед защитой диссертации "Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви" 10 янв. 1898 г. / К. В. Харламович // Христианское чтение. — 1899. — № 2. — С. 372—390.
49. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. — К. : КМ Академія, 2003. — 184 с.
50. Циборовская-Римарович И. О. Книги из библиотек иезуитских коллегий в фондах НБУВ: происхождение, исторические судьбы, пути поступления / И. О. Циборовская-Римарович // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. — 2008. — Вып. 6. — С. 411—430.
51. Шустова Ю. Э. Библиотека Львовского Успенского Ставропигийского братства в контексте украинского национально-культурного возрождения в конце XVI — начале XVII вв. / Ю. Э. Шустова // Библиотека в контексте истории : тез. докл. и сообщ. второй науч. конф., Москва, 21—23 окт. 1997 г. / [сост.: Д. Н. Бакун, М. Я. Дворкина]. — М., 1997. — С. 159—162.
52. Шустова Ю. Э. Библиотека члена Львовского Успенского братства Леська Малецкого / Ю. Э. Шустова // Третьи чтения памяти профессора Николая Федоровича Каптерева (Москва, 26—27 окт. 2005 г.): материалы. — М., 2005. — С. 101—104.
53. Шустова Ю. Э. Библиотека члена Львовского братства Константина Мадзапеты / Ю. Э. Шустова // Вторые чтения памяти профессора Николая Федоровича Каптерева (Москва, 28—29 окт. 2004 г.): материалы. — М., 2004. — С. 139—145.
54. Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586—1788) : источниковедческое исследование / Ю. Э. Шустова. — М. : Рукопис. памятники Древней Руси, 2009. — 648 с.
55. Шустова Ю. Інвентарі бібліотеки Львівського Успенського братства кінця XVI—XVIII ст. як джерела реконструкції її історії / Ю. Шустова // Історія релігій в Україні, 2004. — Кн. 1. — С. 619—626.
56. Шустова Ю. Э. Реконструкция состава библиотеки Львовского Успенского братства (начало XVII века) / Ю. Э. Шустова // Библиотека в контексте истории : материалы 8-й Межд. науч. конф. Москва, 5—6 окт. 2009 г. / [сост. М. Я. Дворкина]. — М., 2009. — С. 104—112.
57. Шустова Ю. Э. Школа Львовского Успенского ставропигийского братства в конце XVI — начале XVII в.: взаимодействие греко-славянских культурных традиций / Ю. Э. Шустова // Россия и Христианский Восток. — 2004. — Вып. 2/3. — С. 163—185.

Исследуются формирование, состав, круг читателей книжных собраний церковных братств в Украине в XVI—XVIII вв. Анализируются особенности развития отдельных библиотек братств, в частности Львовского братства, общие тенденции и закономерности формирования их книжных фондов.

The formation, composition, readership of the book collections of the church brotherhoods in Ukraine in XVI—XVIII centuries are investigated. Features of the development common trends and regularities of the book collections, of different libraries of the brotherhoods, in particular Lviv brotherhood, are analyzed.

Надійшла в редакцію 6 лютого 2014 року